

**ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ
ЮРИДИЧНОГО ТЛУМАЧЕННЯ (ДО ПОЧАТКУ XX СТ.)****HISTORICAL AND LEGAL CONDITIONS OF FORMATION AND DEVELOPMENT
OF LEGAL INTERPRETATION (BEFORE THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)**

**Шевченко А.Є., д.ю.н., професор,
завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін
Державний податковий університет**

**Кудін С.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри теоретико-правових дисциплін
Державний податковий університет**

**Антошкіна В.К., д.ю.н., доцент,
професор кафедри теорії, історії права і держави та конституційного права
Бердянський університет менеджменту і бізнесу**

**Авсєєвич В.П., к.іст.н.,
доцент кафедри теорії, історії права і держави та конституційного права
Бердянський університет менеджменту і бізнесу**

У статті досліджено історично-правові умови становлення і розвитку юридичного тлумачення до початку XX ст. Авторами використано методи філософської діалектики, аналізу, синтезу, узагальнення, порівняльно-історичний, системно-структурний, синергетичний та низка інших методів, що дало змогу досягти мети дослідження. Виявлено, що вивчення різних аспектів юридичного тлумачення, зокрема становлення та генези цього інституту через призму різних епох і підходів, дає змогу краще зрозуміти його сутнісні, визначальні риси, що формувалися протягом століть. З'ясовано, що проблеми визначення сутності і техніки юридичного тлумачення властиві всім правовим системам та залишаються невирішеними протягом усього періоду їх історичного існування. Підходи до визначення можливостей і цілей здійснення інтерпретаційної діяльності безпосередньо залежали від системи організації та здійснення політичної влади, зокрема від повного заперечення за авторитарних режимів до можливості тлумачення згідно з основними принципами і духом права в ліберальних. Обґрунтовано, що римські юристи завдяки високому становищу в суспільстві і високій якості своїх правових тлумачень та консультацій мали величезний авторитет і вплив на розвиток законодавства своєї держави. У Стародавньому Римі було закладено початок формування багатьох інститутів і положень права, в тому числі юридичного тлумачення. Доведено, що загалом сучасний інститут тлумачення багато елементів почерпнув ще з часів римського права, які були в подальшому розвинуті в наступних правових системах та, маючи певні трансформаційні риси, залишаються дієвими на сучасному етапі. Виявлено, що в період Середньовіччя суд у країнах романо-германської правової сім'ї діяв на підставі і в рамках закону. Хоча суд не мав правотворчих повноважень, не мав права створювати нові норми права, він мав велику свободу в тлумаченні вживаних нормативно-правових актів, завдяки чому судовою практикою сильно впливала на правозастосовний процес і розвиток чинного права. Велика увага при цьому приділяється односторонності судової практики. Встановлено, що у XIX ст. в Західній Європі відбуваються кодифікації права та формується уявлення, що відтепер право і закон співпадають, а університетам залишається лише тлумачити нові кодекси.

Ключові слова: юридичне тлумачення, види тлумачення, історичний процес, генеза, історично-правові умови, хронологічні періоди.

The article examines the historical and legal conditions of formation and development of legal interpretation to the beginning of the twentieth century. The authors used such scientific methods as philosophical dialectics, analysis, synthesis, generalization, comparative-historical, system-structural, and synergetic and a number of other methods, which allowed achieving the goal of the study. It was found that the study of various aspects of legal interpretation, in particular the formation and genesis of this institution through the prism of different epochs and approaches, allows us to better understand its essential, defining features that have developed over the centuries. It has been found that the problems of determining the nature and technique of legal interpretation are inherent in all legal systems and remain unresolved throughout their historical existence. Approaches to determining the possibilities and objectives of interpretive activities directly depended on the system of organization and exercise of political power, in particular on complete denial under authoritarian regimes, to the possibility of interpretation according to the basic principles and spirit of law in liberal. It is substantiated that Roman lawyers, due to their high position in society and the high quality of their legal interpretations and consultations, had great authority and influence on the development of the legislation of their state. Ancient Rome marked the beginning of the formation of many institutions and provisions of law, including legal interpretation. It is proved that in general the modern institution of interpretation has learned many elements from the time of Roman law, which were further developed in subsequent legal systems and, having certain transformational features, remain effective today. It was found that during the Middle Ages, the court in the countries of the Romano-Germanic legal family acted on the basis and within the law. Although the court did not have law-making powers, it did not have the right to create new rules of law, but had great freedom in interpreting the applicable regulations, so that case law had a significant impact on law enforcement and the development of existing law. Much attention is paid to the uniformity of judicial practice. It is established that in the XIX century in Western Europe, codifications of law are taking place and the notion is being formed that law and law now coincide and that universities can only interpret new codes.

Key words: legal interpretation, types of interpretation, historical process, genesis, historical and legal conditions, chronological periods.

Актуальність. Глобальні перетворення, які відбуваються протягом останніх десятиліть в Українській державі, спрямовані на зміцнення її демократичних основ, розвиток інститутів громадянського суспільства. Вони обумовлюють необхідність вивчення феномена юридичного тлумачення в дослідженнях юристів, як теоретиків, істориків, компаративістів, так і практиків.

Переосмислення світоглядних передумов і методологічного інструментарію юридичної науки вимагає її зба-

гачення за рахунок відмови від наукової односторонності і збагачення її методологічних основ, що повністю стосується теорії юридичного тлумачення.

Тлумачення права є однією з найбільш складних теоретичних і практичних проблем теорії права. У зв'язку з цим необхідним є його вивчення, зокрема, становлення та розвитку цього інституту, що дасть можливість краще зрозуміти його сутнісні, визначальні риси, а також те, як вони формувалися протягом століть.

Аналіз досліджень і публікацій. Слід зазначити, що питання юридичного тлумачення висвітлювалися в працях правознавців дореволюційного періоду, зокрема в роботах Є.В. Васьковського, М.А. Гредескула, Д.І. Мейера, К.П. Победоносцева, І.А. Покровського, Г.Ф. Шершеневича. Тлумачення норм права перебувало у фокусі уваги радянських учених, а саме С.С. Алексєєва, С.І. Вільнянського, М.М. Вопленка, Н.Л. Гранат, В.В. Лазарева, Т.Я. Хабрієвої, П.О. Недбайла, А.С. Піголкіна, Р.С. Реза, Ю.А. Тихомирова, Ю.Г. Ткаченка, О.Ф. Черданцева, О.С. Шляпочникова. В сучасній українській правничій літературі роботи присвячені загальним питанням правової інтерпретації, що стали важливим елементом теоретико-методологічної бази дослідження і представлені Ю.Л. Власовим, В.В. Гончаровим, М.П. Молибогою, С.З. Гурак, П.М. Рабіновичем, В.Г. Ротанем, І.Л. Самсіним, Ю.М. Тодікою. Водночас у працях названих учених питання історично-правових умов становлення та розвитку юридичного тлумачення розглянуті досить побіжно.

Метою статті є з'ясування історично-правових умов становлення та розвитку юридичного тлумачення.

Виклад основного матеріалу. Інститут тлумачення з'явився з часів появи права і держави. У давнину тлумачення законів або оголошувалося виключно державною монополією, або зовсім заборонялося [1, с. 61]. Так, у Стародавньому Римі в VI ст. н. е. Юстиніан заборонив тлумачення своїх Дигестів, бо всі неясності, на його думку, були усунені і не залишалося підстав для сумнівів. Так чинило багато монархів Середньовіччя. У новій історії у тлумачення з'явилися як прихильники, так і опоненти. Монтеск'є, Беккарія, Марат виступали проти тлумачення закону судами, вважаючи, що це сприяє свавілля феодального суду. Прихильники наводили приклади на користь його необхідності, що повною мірою підтвердилося з плином часу і тепер не викликає сумнівів [2, с. 127].

Як правильно зауважують фахівці у галузі римського права, тогочасні юристи не мали законодавчої влади, однак своєю консультативною практикою безпосередньо впливали на розвиток права авторитетом своїх науково-практичних висновків. Надаючи своїми тлумаченнями закону певний сенс, вони фактично створювали приписи, що набували потім авторитетності, яка граничить із обов'язковістю [3, с. 24]. Отже, доктринальне тлумачення норм права відоме ще з періоду Стародавнього світу. У давнину і в Середньовіччя трактати відомих юристів тлумачили норми права, фігурували в судах як джерела права. Цей вид тлумачення пройшов тривалий час розвитку і залишається досі одним із авторитетних видів тлумачення.

Риторична теорія тлумачення права до кінця Римської республіки увійшла до системи навчання, досягла зрілості і справила глибокий вплив на римську юриспруденцію. Вона примикала до Аристотелевої науки і ставила собі на меті навчання своїх учнів логічному тлумаченню. Риторична теорія енергійно виступала проти старого формалізму і буквального тлумачення. У спірних випадках теорія закликала шукати справжньої волі законодавця, виявляти ті цілі, які переслідував законодавець, у юридичних правочинах – мету, що ставили сторони договору [4, с. 2]. Тлумачення магістрантів із часом трансформувалося у такий вид тлумачення, як автентичне; преторське ж тлумачення перетворилось на легальне тлумачення і також існує в сучасному праві.

Історично рецепція римського права здійснювалася в різноманітних формах, таких як створення спеціальних законодавчих збірників, заснованих на текстах римського права; вивчення та створення шкіл нового тлумачення текстів кодифікованих актів римського права (Звід Юстиніана, наприклад), зокрема школи глосаторів і постглосаторів; філософське пізнання римського права; логічне, філологічне та історичне тлумачення норм римського права [5, с. 15].

Відродження римського приватного права в Західній Європі було започатковане в університетах ученими-юристами і не мало на меті безпосереднього сприйняття на практиці його норм. Була відновлена концепція, згідно з якою право є основою суспільного порядку та яка виявляє цінність права, його незамінну роль у державі. Особливого успіху в цьому досягли відомі французькі романисти Куяцій та Донелл (XVI ст.), які започаткували систематичні твори з римського права й дали чудове тлумачення багатьох його текстів. Продовжуючи їхні ідеї, Жан Дома у XVII ст. розробив на основі римського права систему французького права, а праці Робера Жозефа Пот'є (XVIII ст.) були покладені в основу Кодексу Наполеона (1804 р.) [6, с. 109–115].

На основі римського права і римської юриспруденції сформувалася романо-германська правова сім'я. Істотною роль у розвитку цієї правової сім'ї відіграли Кодифікація Юстиніана (VI ст.), процес рецепції римського права (у Середньовіччі та у Новий час), юридичні концепції і доктрини, що розроблялися у XII – XVI ст. у різних європейських університетах (Болонський, Падуанський, Паризький тощо), раціоналістичні вчення про природне право XVII – XVIII ст. [7, с. 88–91].

У Середньовіччі суд у країнах романо-германської правової сім'ї діяв на підставі і в межах закону. У ньому не діяли правила прецеденту, властивого загальній системі, тому суд не мав правотворчих повноважень, не мав права створювати нові норми права, але мав велику свободу в тлумаченні застосовуваних нормативно-правових актів, завдяки чому судова практика мала значний вплив на правозастосовний процес і розвиток чинного права. Велика увага при цьому приділялась одноманітності судової практики. Значну роль у цьому відігравали рішення і роз'яснення найвищих судових органів. Проводячи історичну паралель, можемо дійти висновку, що принцип одноманітності судової практики досі є актуальним, а значну роль у цьому аспекті відіграють рішення і роз'яснення найвищих судових інстанцій.

Розрив, який був щодо строків кодифікації у Франції та Німеччині, залишив певні сліди. Коли французькі юристи проводили тлумачення своїх кодексів, німецькі університети продовжували роботу над текстами римського права. У Німеччині з'явилась нова школа – школа пандектистів, яка привела до набагато вищого рівня систематизації римських принципів. Німецьке цивільне укладення було складене в кінці XIX ст. на основі праць пандектистів, звідки випливає відмінність методів і стилю французького та німецького цивільних кодексів.

У середньовічній Європі до певної міри спостерігається тенденція до тлумачення права в більш широкому сенсі, ніж сукупність законів. Перш за все це викликано позицією християнської Церкви, яка таке розширення правових меж трактує як існування «неюридичного права».

Подібні тенденції присутні в європейській концепції природного права. Існує тверде наукове переконання, що «саме у XVI – XVII ст. з'явилась концепція природного права» [8, с. 48]. В її основу покладено поняття належних кожній людині особистих свобод. Із цього народилася теорія договірної держави, утвореної вільними громадянами. Паралельно стверджується, що відбувся перехід від теологічного до юридичного мислення. Однак цей процес був більш складним, і його тлумачення французькими просвітителями лише спотворило раніше наявні уявлення.

Так, у Франції у 1804 р., в Німеччині у 1896 р., у Швейцарії у 1881–1907 рр. під час кодифікації права, насамперед цивільного, випустили з уваги університетську традицію, яка полягала в прагненні навчити пошукам справедливого права, запропонувати право-зразок, а не систематизацію або контентарі права тієї чи іншої країни або області [9, с. 50]. Після прийняття національних цивільних кодексів складається уявлення, що відтепер право і закон спів-

падають, а університетам залишається лише тлумачити нові кодекси. Відмовившись від практичного духу пост-гослаторів і від сміливості пандектистів, професори права повернулися до школи гослаторів, зайнявшись коментуванням нових кодексів. Таким чином, кодекси, всупереч ідеї, яка надихала їх створення, викликали до життя юридичний позитивізм.

Про розвиток на території сучасної України юридичного тлумачення свідчать такі визначні пам'ятки української державницької історії, як Руська Правда, «Повчання» Володимира Мономаха, твори митрополита Іларіона, який, як вважається, першим на вітчизняних теренах здійснив професійне тлумачення норм права [10, с. 20].

Слід зазначити, що процес становлення і розвитку юридичного тлумачення в Україні, появи різних його видів відбувався протягом достатньо довгого історичного часу. Початки тлумачення можна прослідкувати у період Київської Русі. Хоча у цій державі (на відміну від Стародавнього Риму) ще не з'явилося доктринальне тлумачення, можна говорити про зародження елементів суддівського тлумачення.

Це є закономірним, адже, по-перше, крім чинної Руської Правди, існували численні правові звичаї, які також використовувались у судах і потребували відомої інтерпретації; по-друге, сама Руська Правда не відрізнялась високою юридичною технікою. Отже, судді як суб'єкти юридичного тлумачення відігравали дуже важливу роль. Про це, до речі, свідчить текст першої писемної пам'ятки українського народу, в якій записано, що «убогого не можна помилувати, тому що зло має бути відплачене злом, а тому суддям належить виникати в суть справи, оскільки мають право осудити без слідства і без тортур».

Судова прецедентна практика мала вплив також на нормотворчість. Так, в одній зі статей Руської Правди говориться про штраф за вбивство старшого конюха, причому зазначається, що джерелом цієї статті є постанова князя Ізяслава, яка була прийнята раніше в такій самій ситуації у місті Дорогобуж.

С.В. Кудін зазначає, що Литовський Статут усіх трьох редакцій був важливим джерелом права на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, і забезпечував спадкоємність та наступність багатьох норм та інститутів українського права, сформованих у Київській Русі [11, с. 162]. Можна додати, що у цей період відбувається подальший розвиток юридичного тлумачення, зокрема суддівського тлумачення.

Цьому сприяла низка факторів, таких як продовження дії правових звичаїв (його легітимність підтверджували усі редакції Литовського Статуту), причому, як виявилось, вони могли різнитись залежно від області (Луцька, Київська, Волинська землі); ускладнення юридичної техніки порівняно з періодом Київської Русі; опосередкована рецепція римського права, їх оброблення польськими юристами, а також запозичення з польського та німецького права, що вимагало від суддів інтерпретацію дефініцій, визначень, норм та їх адаптацію до місцевих умов.

Не випадково у Литовському Статуті були закріплені чіткі вимоги до посади судді. Зокрема, у зверненні підканцлера Великого князівства Литовського Л. Саєги до станів цієї держави з нагоди прийняття Литовського Статуту 1588 р. зазначалось, що представники станів мають слідкувати за тим, щоб до судів обирались люди добрі, побожні, добросесні, головне, обізнані у правах людей. У самому ж Литовському Статуті говорилось, що суддями слід обирати людей добрих, побожних, цнотливих, годних, які б розумілися в праві.

Цікаво, що очільники Великого князівства Литовського розуміли значущість правильного юридичного тлумачення. Так, у преамбулі до III редакції цієї правової пам'ятки король польський та великий князь литовський Сигізмунд III обґрунтовував необхідність видання для практичного

вжитку друкованих примірників Литовського Статуту, оскільки «рукописні закони передбачають певні труднощі у розумінні прав та багато шкідливого різноманіття».

Необхідність однотипного тлумачення норм права у судах розумілась у наступний період, а саме під час Гетьманщини. Як відомо, у XVIII ст. у Гетьманщині була проведена велика кодифікація. Однією з провідних правових пам'яток того часу були «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), головною причиною видання якого стала наявність численних і суперечливих між собою джерел права, що викликало у судах різну трактовку норм і непорозуміння під час винесення рішень.

Як і в попередній період, законодавець значну увагу приділяв вимогам до посади судді. Головним серед інших був хист до «майстерності у праві», що, очевидно, передбачало вміння здійснювати тлумачення закону за різних процесуальних дій, в тому числі під час винесення правозастосовного акта.

Слід зазначити, що у XVIII ст. коло суб'єктів тлумачення законодавства розширюється. Крім суддів, це могли бути адвокати, чому сприяла активізація діяльності «заступництва» за особу, а також державний обвинувач у кримінальних справах, поява якого у цей період зумовлювалась впливом російського законодавства, а домінуючий раніше в Україні змагальний процес витісняється розшуково-обвинувальним.

У Російській імперії ставлення до змісту правових норм судейників було іншим, ніж у Європі. Правові норми в процесі їх реалізації не прийнято було тлумачити за допомогою інших категорій. Норма права мала виконуватися згідно з власним змістом. Велике число видаваних на Русі актів вимагало систематизації та кодифікації. Так, лише за період 1649–1696 рр. видано більше півтори тисячі законодавчих актів, Петром I прийнято більше трьох тисяч нормативно-правових актів.

Того часу багато питань вирішувалося за допомогою Артикулу військового з коротким тлумаченням, складеного за участю Петра I у 1715 р., більшість норм якого застосовувалася не лише військовими, але й цивільними судами і поширювалася на все населення. Багато з 24 глав містили спеціальні тлумачення із силою закону та торкалися досить важливих питань.

Земський Собор у 1648–1649 рр. зібрав і затвердив Соборне Уложення – найповніше для свого часу зведення законів, що кодифікує норми від «Судебника» і до середини XVII ст. Впродовж двохсот років, аж до 20-х рр. XIX ст., Соборне Уложення було основним законом Російської імперії. За цей час російські самодержці видали більше 30 тисяч законодавчих актів, які не були приведені в систему, залишалися розрізненими, а іноді у зв'язку з умовами зберігання були недоступними навіть для вищих сановників [12].

Додаткові складнощі становила норма, що забороняє тлумачення законів. Про це свідчить «Наказ імператриці Катерини II, даний Комісії про створення проекту нового Уложення» 1767 р. У ньому, зокрема, говориться, що немає нічого небезпечнішого за право тлумачити закони, тобто шукати в законі якийсь прихований зміст і не звертати уваги на слова, формулювання закону. Право тлумачити закони є таким самим злом, як і незрозумілість самих законів, що змушує до їх тлумачення [13] (ст. ст. 153, 157), тому склад законів має бути зрозумілим, простим і коротким. Закони робляться для всіх людей, і всі люди повинні їх розуміти, щоб мати можливість чинити відповідно до них (ст. ст. 457, 458).

У 1804 р. створена кодифікаційна комісія під керівництвом М.М. Сперанського [14, с. 37]. За її результатами було виявлено величезну кількість нормативних актів; відбулись їх співставлення, узгодження та редактування. Згодом вона напрацювала проекти деяких кодексів. Кожна стаття Зводу законів отримала коментар, який відіграв роль тлу-

мачення норми права, але не мав сили закону. Можна вважати, що це був прототип сучасних коментарів до кодексів у різних галузях права. Проте юридичне застосування Повного або Особливого зведень законів Російської імперії було, м'яко кажучи, ускладнено у зв'язку з його титанічними обсягами і воістину казуїстичним змістом, що також створювало складнощі під час тлумачення.

Велику роль у розвитку законодавства та становленні інституту тлумачення відіграв також Сенат завдяки своїй правотворчій функції. До компетенції департаментів Сенату входили пояснення і підтвердження законів, «роз'яснення в необхідних випадках дійсного сенсу узаконень» [15]. Цим правом Сенат користувався надзвичайно широко і після видання Основних законів 1906 р. Так, укази Сенату перетворились на підпорядкований вид загальнообов'язкового тлумачення [16, с. 962–973], а сам Сенат виступав як допоміжний законодавчий апарат. Таким чином, відсталість Зводу законів, відсутність єдності в системі нормативно-правових актів, багатоаспектність джерел права вимагали нової кодифікації права.

Висновки. На підставі проведеного дослідження доходимо таких висновків.

1) Інститут тлумачення з'явився з часів появи права і держави. У тлумачення в різні часи та епохи були як супротив-

ники, так і прибічники. Так, доктринальне тлумачення норм права відоме ще з періоду Стародавнього світу, а трактати відомих римських юристів з правових питань фігурували в судах як джерела права. Цей вид тлумачення пройшов довгий час розвитку і залишається досі одним із важливих видів тлумачення в сучасному світі, як і інші види тлумачення.

2) В період Середньовіччя суд у країнах романо-германської правової сім'ї діяв на підставі і в рамках закону. Хоча суд не мав правотворчих повноважень, не мав права створювати нові норми права, він мав велику свободу в тлумаченні вживаних нормативно-правових актів, завдяки чому судова практика сильно впливала на правозастосовний процес і розвиток чинного права. Велика увага при цьому приділяється одноманітності судової практики. Проводячи історичну паралель, можемо дійти висновку, що принцип одноманітності судової практики досі є актуальним, значну роль у цьому аспекті відіграють рішення і роз'яснення найвищих судових інстанцій.

3) У XIX ст. в Західній Європі відбуваються кодифікації права та формується уявлення, що відтепер право і закон співпадають, а університетам залишається лише тлумачити нові кодекси. Таким чином, кодекси всупереч ідеї, яка надихала їх створення, «викликали до життя» юридичний позитивізм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зверев Є.О. Тлумачення міжнародних договорів національними судами: європейський досвід та українська практика : дис. ... канд. юрид. наук ; Національний університет «Кієво-Могилянська академія». Київ, 2015. 227 с.
2. Антошкіна В.К. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку тлумачення правових норм крізь призму епох. *Право України*. 2017. № 3. С. 126–136.
3. Новицкий И.Б. Римское право : учебник. Москва : МГУ, 1993. 248 с.
4. Гайдупін О.О. Загальні засади тлумачення контрактів: теоретико-історичні аспекти. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 15. С. 1–5.
5. Шимон С.І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн. Київ : КНЕУ, 2004. 220 с.
6. Сирко М.С. Право власності в Цивільному кодексі Наполеона Бонапарта 1804 р. *Вісник Львівського університету. Серія: Юридична*. 2013. Вип. 58. С. 109–115.
7. Шаганенко В.П. Особливості системи права у романо-германській правовій сім'ї. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Т. 1. С. 88–91.
8. Рогов В.А., Рогов В.В. Давньоруська правова термінологія у ставленні до теорії права (нариси IX – середини XVII ст.). Москва : МГИУ, 2006. 269 с.
9. Давид Р. Основные правовые системы современности. Москва : Прогресс, 1988. 496 с.
10. Малента В.С. Історичні аспекти становлення тлумачення норм права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2010. Ч. 1 (17). С. 18–21.
11. Кудін С.В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 540 с.
12. Лысков Д.В. Сумерки Российской империи (в рукописи: Краткий курс истории русской революции). URL: www.e-reading.club/book.php?book=1012413.
13. Зотов В.Д. Императрица Екатерина II и ее «Наказ». URL: <http://www.ekaterina2.com/entry/nakaz/nakaz>.
14. Головкин О.М., Кириченко В.Є. Закон у системі права Російської імперії (термін, поняття, категорія). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 34–42.
15. Свод законов Российской империи. Т. 1. Ч. 2. URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/content.html.
16. Мейендорф Л.Ф. Вопрос о толковании закона и компетенция департаментов Правительствующего Сената прежнего устройства. *Право*. 1914. № 12. С. 962–973.
17. Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. Москва : Госюриздат, 1960. 511 с.
18. Черданцев А.Ф. Толкование советского права. Москва : Юридическая литература, 1979. 168 с.